

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2519-2949.2019.4.1

УДК 323.212

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6306-320X>

Ващенко А. С., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядається теоретико-концептуальний аспект моделей взаємодії громадянського та політичного суспільства. Метою даної статті виступає аналіз наукових досліджень політичного виміру громадянського суспільства та виокремлення моделей взаємодії громадянського та політичного суспільства в концепціях представників політичної науки XIX-XXI ст.

Для аналізу політичного виміру громадянського суспільства використані, головним чином, праці С.П.Перегудова, Ю.Жіліна, І.І.Кравченко, А.П.Бутенко, О.В.Міронова, І.Ф.Яруліна. Для виокремлення сучасних моделей взаємодії громадянського суспільства та політичного суспільства використовувалися праці А. де Токвіля, А.Грамії, Л. Альтюсера, Дж. Коена та Е. Арато.

В ході проведеного дослідження встановлено, що досить тривалий період часу громадянське суспільство трактувалося як особлива позадержавна сфера суспільного життя, альтернатива державній системі управління. Однак, поступово все більша кількість науковців розпочинає акцентувати увагу на питанні політичного феномену громадянського суспільства.

Розпочинаю з XIX ст. все більше уваги науковців приділяється питанню необхідності окремого виділення поняття «політичного суспільства» та моделей його взаємодії з громадянським суспільством.

Здійснений теоретико-концептуальний аналіз взаємодії громадянського суспільства та політичного суспільства дозволяє виділити кілька класифікацій моделей їхньої взаємодії.

В рамках хронологічного аспекту та культурно-історичних традицій розрізняють: французьку (А.де Токвіль, Л.Альтюсер), італійську (А.Грамії) та американську (Дж. Коен та Е. Арато) моделі взаємодії громадянського та політичного суспільства.

При виділенні кількісного аспекту ми можемо розрізнити трьохчленну (А. Грамії, А. де Токвіль, Л. Альтюсер) та п'ятичленну (Дж. Коен та Е. Арато) моделі взаємодії.

І нарешті, при акцентуванні уваги на критерію співіснування, варто виділити третю класифікацію моделей взаємодії:

модель взаємодії за якої політичне суспільство виступає посередником між державою та громадянським суспільством (Дж. Коен та Е. Арато);

модель взаємодії за якої політичне суспільство фактично ототожнюється з державою (А. де Токвіль, А.Грамії, Л. Альтюсер).

Ключові слова: *громадянське суспільство, політичне суспільство, економічне суспільство, держава, взаємодія, моделі взаємодіїю*

Постановка проблеми. Громадянське суспільство вкрай необхідне для утвердження демократичного врядування, бо як пише Джон Кін, там, «де немає громадянського суспільства, не може бути взаємодії й обміну думками між громадянами, здатними публічно обирати свої ідентичності, шанувати свої обов'язки в рамках політично-правової структури, яка забезпечує мир між громадянами, добре функціонування уряду, соціальну справедливість та – перш за все – діє відповідно до принципу, що влада має бути підзвітна суспільству» [1, с.78].

Останнім часом все більше уваги в наукових дослідження громадянського суспільства приділяється питанню ролі та значення політичного виміру громадянського суспільства. В даному контексті особливий акцент робиться на питанні: варто чи неварто проводити розподіл на громадянське та політичне суспільство; чи можливо варто говорити лише про політичний вимір громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання політичного виміру громадянського суспільства розглядається в працях С.П.Перегудова, Ю.Жіліна, І.І.Кравченко, А.П.Бутенко, О.В.Міронова, І.Ф.Яруліна. Значна увагу взаємодії та протиставленню громадянського та політичного суспільств приділена в роботах А. де Токвіля, А.Грамші, Л. Альтюсера, Дж. Коена та Е. Арато та інших. Однак, незважаючи на значний масив наукових досліджень громадянського суспільства, політичного виміру громадянського суспільства та головних теоретико-концептуальних аспектів взаємодії/протиставлення громадянського та політичного суспільства, виокремлення моделей взаємодії та систематизація досліджень з даного питання потребують подальшого вивчення.

Метою даної статті виступає аналіз наукових досліджень політичного виміру громадянського суспільства та виокремлення моделей взаємодії громадянського та політичного суспільства в концепціях представників політичної науки XIX-XXI ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досить тривалий період часу громадянське суспільство трактувалося як особлива позадержавна сфера суспільного життя, альтернатива державній системі управління. Однак, поступово все більша кількість науковців розпочинає акцентувати увагу на питанні політичного феномену громадянського суспільства.

Так, про політичний феномен громадянського суспільства пише в своїх працях С.П.Перегудов. Зокрема, у статті «Громадянське суспільство в політичному вимірі» [2] автор досліджує канали зв'язку між політичними і громадянськими сферами. За основу російський політолог приймає визначення політики, запропоноване М. Вебером: політика – «прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на владу» [3]; і виділяє два «входи» в сферу політики з боку суспільства: через активність політичних партій і через активність груп інтересів, які спочатку зароджуються як неполітичні і лише на певній фазі громадської активності потрапляють в сферу політики. Дослідник рішуче виступає проти політичного суспільства, пояснюючи це тим, що громадянське суспільство, будучи, по суті, соціальним утворенням, здатне виконувати і політичні функції [2].

У руслі вивчення громадянського суспільства в аспекті політичного виміру проводять свої дослідження Ю.Жілін, І.І.Кравченко, А.П.Бутенко, О.В.Міронов. Ці автори не відкидають політичність громадянського суспільства і поряд з громадянськими структурами включають в нього і політичні відносини.

Виокремлювати політичний вимір громадянського суспільства пропонує І.Ф.Ярулін в праці «Підстави громадянського суспільства». Автор зазначає про політичність громадянського суспільства, а в якості його найважливішої політичної асоціації представляє державу [4].

Вищеназвані дослідники відстоюють точку зору, що політична сфера суспільства, включає не тільки інститути державної влади. Вона представлена і недержавними політичними об'єднаннями, і неорганізованим політичним населенням, якщо останнє бере участь в політиці (наприклад, мітинги, демонстрації і т.д.). Якщо виходити з того, що громадянське суспільство є опосередкованою ланкою між суспільством і державою і засобом впливу суспільства на державу, то, отже, вся політична сфера суспільства може і повинна розглядатися як громадянське суспільство. «Тому і партії, і громадські об'єднання, і групи тиску, взагалі всі суб'єкти, які беруть участь в політиці, можуть бути віднесені до елементів (суб'єктів) громадянського суспільства» [5].

Розпочинаю з XIX ст. все більше уваги науковців приділяється питанню політичного суспільства та моделей його взаємодії з громадянським суспільством.

Одним з перших, хто сформулював трьохчастинну модель суспільства з розподілом на громадянське суспільство, політичне суспільство, державу був французький політичний мислитель А. де Токвіль.

Концепція громадянського суспільства А. де Токвіля довгий час виступає еталоном для сучасного західного світу. Дослідник диференціює громадянське суспільство і політичне суспільство і вважає, що політичні інститути ніколи не стануть виразом громадянського суспільства [6, с.172-193].

За А. Токвілем, джерелом легітимної влади є народ. Громадянське суспільство характеризується наявністю свобод, рівністю громадян перед законом, інституалізацією суду присяжних, відповідальністю уряду. Але в той же час, громадянське суспільство може існувати тільки тоді, коли значна кількість громадян має ідентичні погляди з багатьох питань, що об'єднує їх на рівні менталітету [6, с. 392-393]. Громадянське суспільство гіпотетично може бути побудовано на принципах рівності, але це рівність за природою не може домінувати в політичному світі. Всі індивіди рівні, за винятком кількох персон – членів уряду, які формують апарат управління і розпоряджаються всіма ресурсами.

А. де Токвіль визнає пріоритет політики над економікою. Він підкреслює: «Політична сила ... стає умовою національного процвітання» [6, с. 162]. Згідно А. Токвілем, при справжній демократії державні доходи розподіляються на користь населення, а не тих, хто ним керує, при аристократії – навпаки.

Усвідомивши, що при демократичному ладі громадяни окремо безсилі, А. Токвіль рекомендував створення великого числа добровільних асоціацій для того, щоб індивіди без сприяння уряду могли досягти своїх цілей своїми власними силами. Якщо в демократичному суспільстві індивіди об'єднуються в політичні асоціації, вони збережуть свою власність, але їх свобода буде поставлена під питання. Якщо вони не формують громадські асоціації, загрози піддадуться основи їх існування [6, с. 107]. В концепції А. Токвіля, добровільні асоціації громадян – це і є громадянське суспільство. Згідно А. Токвіль, об'єднати громадянське суспільство може релігія і патріотизм. Справедливі закони не можуть відродити віру, але вони можуть пробудити у співвітчизників почуття патріотизму, тому від законодавства залежить доля країни.

Італійська традиція поч. ХХ ст., в основі якої лежать погляди А. Грамші, також використовує трьохчленну структуру. Аналізуючи механізм панування буржуазії в капіталістичному суспільстві, А. Грамші виділяє три його складові частини, три «суспільства»:

- «економічне суспільство», яке автор називає базис – економічна основа панування буржуазії, її володіння засобами виробництва і розподілу;
- «політичне суспільство» – держава у власному розумінні слова, зі своїм апаратом державного примусу;
- «громадянське суспільство» – сукупність так званих «приватних» організмів – партії, профспілки, церква [7].

Політичне і громадянське суспільства представляють собою дві частини надбудови, між якими існує тісний взаємозв'язок, оскільки через них здійснюється влада одного панівного класу.

Між трьома вищеназваними складовими частинами механізму панування виникає єдність, яка формується в результаті завоювання державної влади певним класом в ході одночасного руху «вшир» (встановлення класових союзів) і «вгору» (перехід від економічного рівня до політичного) [7]. Встановлюється таким чином єдність базису і надбудови, яку А. Грамші називає «історичному блоком», що фіксує результати класового союзу або класового компромісу.

Панування, на думку А. Грамші, поєднує в собі систему політичного панування (політичне суспільство) і систему ідейно-морального панування (громадянське суспільство). При цьому політичне панування, що спирається на апарат насильства, він іменує диктатурою, а панування ідейно-моральне – гегемонією. Особливість останньої як морального, інтелектуального і політичного керівництва суспільством полягає в тому, що свідомість панівного класу, його світогляд і цілі сприймаються як єдино розумні й незаперечні, як загальний здоровий глузд.

Таким чином, поняття «громадянське суспільство» дослідник застосовує, як правило, для позначення того, як апарати гегемонії поширюють ідеологію панівного класу. Під «політичним суспільством» А. Грамші розуміє державу як урядовий апарат, який діє на основі формальних процедур і регулює свою діяльність юридичними нормами. Він включає в себе органи примусу.

Організації «громадянського суспільства» діють неформально, їх рішення не мають юридичної сили, не забезпечуються державним примусом, вони мають тільки моральний авторитет. «Політичне суспільство» спирається, як правило на примус, на юридичну силу законів.

Іншими словами, в сфері «громадянського суспільства» панівний клас шукає собі союзників, домагається від інших класів і соціальних груп підтримки і згоди, горезвісного консенсусу, коротше кажучи, – «концентрує згоду» [7].

Однак «громадянське суспільство» є нерозривна частина суспільства в цілому. Тому «громадянське суспільство» стає ареною зіткнення інтересів різних соціальних класів і груп. Тут проявляється вплив не тільки пануючого класу, але і класу-антагоніста, який чинить опір гегемонії. Коли методи переконання перестають діяти, панівний клас вдається до методів примусу, застосовує силу, закон, встановлений «політичним суспільством», тобто державним апаратом.

А. Грамші зазначає, що між «громадянським суспільством» і «політичним суспільством» існує не тільки взаємодія, а й взаємопроникнення. Воно полягає в тому, що для прикладу, державні школи, університети, які виступають елементами «громадянського суспільства», знаходяться під безпосереднім контролем держави. В той же час, парламент як інститут «політичного суспільства», поповнюється за рахунок інститутів «громадянського суспільства».

Таким чином в концепції А. Грамші гегемонія – це така форма диктатури класу, яка спирається не тільки на голе насильство, примус, а й на ідейне і культурне верховенство. Гегемонія може сформуватися лише в тих країнах, де є більш-менш розвинене «громадянське суспільство», розвинені класові структури.

Шлях до соціалізму А. Грамші вбачав в створенні нового типу самоврядного громадянського суспільства, яке поглине державу і політичне суспільство. Воно поступово витіснить всякий державний контроль над громадським життям і покладе початок відмирання як держави, так і політичного суспільства. Регульоване суспільство, тобто суспільство без держави, вимагає рівності і заміни закону моральністю [7].

Варто відмітити, що питання співвідношення громадянського та політичного суспільства в поглядах послідовників А. Грамші має дещо відмінне трактування. Так, французький дослідник Л. Альтюсер значною мірою ігнорує ту версію теорії Грамші, в якій має місце опозиція держави і громадянського суспільства, рішуче віддавши перевагу іншій версії, в якій громадянське і політичне суспільства виступають в якості функціональних аспектів держави. Політичне суспільство виступає в концепції Л. Альтюсера «репресивним державним апаратом», визначеним в термінах унітарної структури уряду, адміністрації, армії, поліції, судів та в'язниць. «Громадянське суспільство» в свою чергу стає диференційованою структурою з «ідеологічними державними апаратами», що складаються з релігійних, освітніх, сімейних, правових, профспілкових, комунікативних та культурних компонентів [8, с. 221].

Американські вчені Дж. Коен та Е. Арато зазначають, що в рамках французької дискусії поч. ХХ ст. було збережено тричастинний токвілівський розподіл на громадянське суспільство, політичне суспільство і державу. Громадянське суспільство визначається в термінах міжкласових громадських асоціацій, таких, як групи сусідів, самодіяльні служби взаємодопомоги, місцеві обслуговуючі структури. У більш динамічному варіанті громадянське суспільство зображується у вигляді якогось простору для соціального експериментування, мета якого – розвиток нових форм життя, нових типів солідарності, нових соціальних зв'язків в процесі праці і кооперації. На відміну від нього політичне суспільство розглядається як такий простір, в рамках якого визначається автономія груп, виявляються міжгрупові конфлікти, мають місце дискусії і дебати, пов'язані з здійсненням колективного вибору. Таким чином, поняття політичного суспільства має своєю головною складовою публічну сферу, але так як особлива увага приділяється поняттям конфлікту (а також переговорів і компромісів), воно все ж не цілком зводиться до неї [9, с. 70].

Дослідники, розвиваючи свою ідею далі, дають важливе пояснення про «сучасну» роль громадянського суспільства в політиці, якщо його розглядати без політичного суспільства. На їхню думку, вона «... безпосередньо пов'язана не з контролем або захопленням влади, а з впливом, провідником якого є демократичні асоціації і вільна дискусія в інтелектуальних колах. Подібна політична роль неминуче пов'язана з розпиленням і неефективністю впливу» [9, с. 8]. Тому Коеном та Арато обґрунтовується виділення «політичного суспільства» як необхідного посередника між суспільством громадянським і державою. Одночасно, прослідковується чітке розмежування сфер позадержавного суспільного життя на «економічне суспільство», «громадянське суспільство» та «політичне суспільство».

У подібній п'ятичленній моделі (державна – політичне суспільство – громадянське суспільство – економічне суспільство – економіка), на думку авторів, громадянське суспільство зберігає свої опозиційні установки не тільки при авторитарному режимі, але і в форматі ліберальної демократії.

При визначенні концептуальних засад власного дослідження Дж. Коен та Е. Арато здійснюють чіткий розподіл між громадянським суспільством та суміжними категоріями – економічним та політичним суспільствами. Як політичне суспільство (сфера діяльності партій, політичних організацій та органів публічної політики), так і економічне суспільство (що складається із організацій, що зайняті у процесі виробництва та розподілу матеріальних благ) виникають на основі громадянського суспільства, їх об'єднує ряд спільних організаційних та комунікативних форм, вони інституціоналізуються на основі політичних і економічних прав, що стоять на сторожі громадянського суспільства. Разом з тим, політичне та економічне суспільство не можуть дозволити собі поставити стратегічні та інструментальні критерії в залежність від характерних для громадянського суспільства типів нормативної інтеграції та відкритої комунікації. Саме з таких мотивів, дослідники наполягають на посередницькій ролі політичного суспільства між громадянським суспільством та державою, а економічного – як посередника між громадянським суспільством та ринковим устроєм.

Висновки. Політизованість громадського життя і політизованість концепції громадянського суспільства – це одна з найбільш істотних особливостей сучасного суспільства. Незважаючи на відмінності в оцінках різноманітних аспектів взаємодії чи протиставлення громадянського і політичного суспільства, всі викладені точки зору збігаються в одному: в трактуванні політики, яка розглядається в традиційному плані, в аспекті політики як сфери переважно державних справ, діяльності професійних політиків.

Здійснений теоретико-концептуальний аналіз взаємодії громадянського суспільства та політичного суспільства дозволяє виділити кілька класифікацій моделей їхньої взаємодії.

В рамках хронологічного аспекту та культурно-історичних традицій розрізняють: французьку (А. де Токвіль, Л. Альтюсер), італійську (А. Грамші) та американську (Дж. Коен та Е. Арато) моделі взаємодії громадянського та політичного суспільства.

При виділенні кількісного аспекту ми можемо розрізнити трьохчленну (А. Грамші, А. де Токвіль, Л. Альтюсер) та п'ятичленну (Дж. Коен та Е. Арато) моделі взаємодії.

І нарешті, при акцентуванні уваги на критерію співіснування, варто виділити третю класифікацію моделей взаємодії:

– модель взаємодії за якої політичне суспільство виступає посередником між державою та громадянським суспільством (Дж. Коен та Е. Арато);

– модель взаємодії за якої політичне суспільство фактично ототожнюється з державою (А. де Токвіль, А. Грамші, Л. Альтюсер).

Бібліографічний список:

1. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. Переклад з англ. – Київ: «К.І.С.» / «АНОД», 2000. С.78.
2. Перегудов С. П. Гражданское общество в политическом измерении. МЭиМО, 1995. No 12.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Изд. Рипол Классик, 2016. 292 с.
4. Ярулин И.Ф. Основания гражданского общества. Хабаровск: Изд-во Хабар, гос. техн. ун-та, 1998. 139 с.
5. Гражданское общество: истоки и современность/ научный редактор проф. И.К. Кальной. СПб.: Изд-во Юридический центр Пресс^а, 2000. С.196.
6. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке: Пер. с франц. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М.: Прогресс, 1992. 554 с.
7. Грамши А. Тюремные тетради. Часть первая. Москва: Издательство политической литературы, 1991. С. 230-250 с.
8. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) // *Неприкосновенный запас*. 2011. № 3(77). С. 221.
9. Коэн Джин Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. / Общ. ред. И.И. МІОрберг. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. 784 с.

References:

1. Kin Dzh. Hromadianske suspilstvo. Stari obrazy, nove bachennia. Pereklad z anhl. – Kyiv: «K.I.S.» / «ANOD», 2000. S.78
2. Perehudov S. P. Hrazhdanskoe obshchestvo v polytycheskom yzmerenyy. МЭуМО, 1995. No 12.
3. Veber M. Polytyka kak pryzvanye y profesyia. Yzd. Rypol Klassyk, 2016. 292 s.
4. Iarulyн Y.F. Osnovanyia hrazhdanskoho obshchestva. Khabarovsk: Yzd-vo Khabar, hos. tekhn. un-ta, 1998. 139 s.
5. Hrazhdanskoe obshchestvo: ystoky y sovremennost/ nauchnyi redaktor prof. Y.K. Kalnoi. SPb.: Yzd-vo Iurydycheskyi tsentr Press^a, 2000. S.196
6. Tokvyl Aleksys de. Demokratyia v Ameryke: Per. s frants. / Predysl. Harolda Dzh. Lasky. – М.: Prohress, 1992. 554 s
7. Hramshy A. Tiuremnye tetrady. Chast pervaiа. Moskva: Yzdatelstvo polytycheskoi lyteratury, 1991. S. 230-250.
8. Altiusser L. Ydeolohyia y ydeolohycheskye aparaty hosudarstva (zametky dlia yssledovanyia) // *Neprykosnovennyy zapas*. 2011. № 3(77). S. 221
9. Коэн Dzhyn L., Arato Э. Hrazhdanskoe obshchestvo y polytycheskaia teoryia. Per. s anhl. / Obshch. red. Y.Y. MIOrberh. – М.: Yzdatelstvo «Ves Myr», 2003. 784 s.

Vashchenko A. S. Models of interaction between civil society and political society: theoretical and conceptual aspect

The article examines the theoretical and conceptual aspect of the models of interaction between civil and political society. The purpose of this article is to analyze the scientific studies of the political dimension

of civil society and to identify models of interaction between civil and political society in the concepts of representatives of political science from nineteenth to twenty-first centuries.

To analyze the political dimension of civil society have been used mainly works of S.Peregudov, Y. Zhilin, I. Kravchenko, A. Butenko, O. Mironov, I. Yarulin.

The works of A. de Tocqueville, A. Gramsci, L. Althusser, J. Cohen and E. Arato have been used to distinguish contemporary models of interaction between civil society and political society.

In the course of the conducted research it was established that for quite a long period of time civil society was treated as a special non-state sphere of public life, an alternative to the state system of government. However, a growing number of scholars are beginning to focus on the political phenomenon of civil society.

From the nineteenth century more and more scholars are paying attention to the need for a separation of the concept of «political society» and models of its interaction with civil society.

The theoretical and conceptual analysis of the interaction between civil society and political society makes it possible to distinguish several classifications of models of their interaction.

Within the chronological aspect and cultural and historical traditions, French (A. de Tocqueville, L. Althusser), Italian (A. Gramsci) and American (J. Cohen and E. Arato) models of interaction between civil and political society are distinguished.

In the quantitative aspect, we can distinguish between three-membered (A. Gramsci, A. de Tocqueville, L. Althusser) and five-membered (J. Cohen and E. Arato) interaction models.

Finally, when we focusing on the coexistence criterion, a third classification of interaction models should be highlighted:

– the model of interaction in which political society mediates between the state and civil society (J. Cohen and E. Arato);

– the model of interaction in which political society actually identifies with the state (A. de Tocqueville, A. Gramsci, L. Althusser).

Key words: *civil society, political society, economic society, state, interaction, models of interaction.*